

2. Бабаков А.И. Основы методики самовоспитания школьников средствами спорта и туризма / А.И. Бабаков, В.В. Кочетков, Г.В. Шуховецкая // Сборник трудов ученых РГАФК 1999 г. – С. 169-171. – М.: 1999.
3. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К. 1998. – С. 129-130.
4. Пуни А.Ц. Волевая подготовка в спорте: (метод. письмо) / А.Ц. Пуни. – М.: ФиС, 1969. – 23 с.

УДК 371:37.064.2 – 053.6

А.В. Горлова

ЗАСТОСУВАННЯ ЕМОЦІЙНИХ ВИХОВНИХ ВПЛИВІВ У КРИЗОВІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ

У статті розкриваються суперечності кризи підліткового віку, аналізуються умови успішної взаємодії вихователя з підлітками й розглядаються деякі емоційно-когнітивні способи управління процесом виховання.

The article views contradictions of the teenage crisis as well as analyzes conditions of successful interaction of an educator and teenagers, and investigates certain pedagogical emotional – cognitive ways of managing the education process.

Гуманізація національної системи освіти, інтенсивний пошук і розробка нових ефективних педагогічних технологій є найважливішими завданнями педагогічної науки сьогодні. В основу освітньої реформи, яка реалізується в Україні, покладено нову філософію освіти, а провідним напрямком навчально-виховного процесу є перехід до особистісно зорієнтованої системи виховання. Саме остання дає можливість створити оптимальні умови успішного формування високоморальної особистості, здатної активно впливати на оточення та реалізувати власний потенціал зростання. Особливої уваги, на нашу думку, потребує розгляд нових підходів до виховання підлітків у *кризові* періоди їх розвитку. Розгляд цього питання не є випадковим. За ствердженням Е.Еріксона, підлітковий вік є найважливішим і найбільш важким періодом людського життя, а психологічна напруженість, яка супроводжує формування цілісності особистості, залежить не тільки від фізіологічного дозрівання, важливості розв'язування реальних дорослих задач, але й від духовної атмосфери суспільства, в якому людина існує, від внутрішньої суперечливості суспільної ідеології [4: 250]. Адже сучасна молода людина живе в складних умовах соціальної й фінансової нестабільності, руйнування старих авторитетів й переосмислення цінностей. Ці негативні тенденції у сукупності з внутрішніми суперечностями підліткового віку сприяють виникненню порушень у становленні особистості, ведуть до зниження рівня соціальної адаптації підлітка.

У зарубіжній й вітчизняній науці створені фундаментальні передумови вирішення багатьох проблем, які виникають в кризові періоди розвитку дитини. Вагомий внесок у дослідження поведінки підлітків у складних життєвих умовах зробили Л.С.Виготський, Л.І.Божович, А.Л.Венгер, В.М.Поліщук, А.Н.Волкова, І.Г.Малкіна-Пих. Психолого-педагогічним проблемам виховання дітей підліткового віку присвятили свої праці В.О.Сухомлинський, І.Д.Бех, О.Крушельницька, Ю.Кушнер, М.Г.Яновська. Вивчення особливостей становлення особистості в умовах соціальної кризи – тема наукових досліджень А.О.Реана, Д.І.Фельдштейна й А.Гостюшина.

Однак, у педагогічній літературі проблема практичної спрямованості виховання сучасних підлітків у кризові періоди їх розвитку не знайшла ще достатнього висвітлення. Успішність взаємодії «педагог-підліток» повинна визначатися *активністю* самих дітей у постановці виховних завдань та пошуку їх вирішення, *набуттям* вихованцями моральних надбань, які регулюють поведінку. Цей досить складний процес потребує від педагога досконалого знання внутрішнього світу дитини, її власних особливостей, бажання й

готовності послідовно, крок за кроком, разом зі зростаючою Людиною рухатися до її морально-духовного розквіту.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та практики роботи загальноосвітніх шкіл дає підстави зробити висновок, що недостатня ефективність виховної роботи з підлітками у кризові періоди їх розвитку в більшості випадків пов'язана з низьким рівнем професійної підготовки педагогів. Наші дослідження виявили, що 56% (!) вчителів не володіють сучасною методикою навчально-виховної роботи з дітьми підліткового віку.

Метою нашої статті є розкриття суперечностей кризи підліткового віку, аналіз окремих її проявів, спроба визначення деяких напрямків практичної роботи з підлітками, яка ґрунтується на системі емоційних виховних дій.

Підлітковий вік вважається особливим, найскладнішим етапом процесу формування особистості, що обумовлено важливістю якісних й кількісних змін розвитку дитини. Перехід від дитинства до дорослості характеризується неоднорідним, частіше вибуховим зростанням маси тіла, перебудовою кістково-м'язової системи, кровоносної та дихальної систем. Нерівномірність зростання активності мозку, гормональні «бурі», статеве дозрівання у сукупності зі зміною інтересів, емоційною неврівноваженістю та внутрішньою боротьбою різних психологічних установок підлітка, потребують пильної уваги з боку батьків і вихователів. Для дитини цього віку на перше місце за актуальністю виходять стосунки з однолітками, прагнення прийняття дорослих норм життя та соціально значуща діяльність. Як зазначає Л.І.Божович, цей критичний період є найгострішим і найдовшим переломним етапом формування особистості. «На протязі цього періоду відбувається руйнування й перебудова всіх минулих ставлень дитини до світу й самої себе й розвиваються процеси самопізнання й самовиявлення, які призводять в кінцевому разі до тої життєвої позиції, з якою учень починає своє самостійне життя» [2: 228]. Науковці (Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін, В.М.Поліщук) дійшли висновку, що в процесі зростання й становлення особистості кризові періоди є природними й необхідними. «У них відбувається особлива психологічна робота, яка складається з двох протилежних, але спільних у своїй основі перетворень: новоутворень (змін у структурі особистості) та нової ситуації розвитку (трансформованого попереднього місця дитини в системі міжособистісних стосунків)» [5: 22].

Протириччя між почуттям дорослості, бажанням активно діяти, усвідомленням своїх можливостей та малим життєвим досвідом і залежністю від батьків, призводять до зниження самооцінки кризових підлітків, появи внутрішнього незадоволення, психологічних бар'єрів, духовного спустошення, цинізму, ворожості. Різке збільшення кількості проявів асоціальної поведінки – агресивність, брутальність, неслухняність, самоізоляція та ін. – робить підлітковий вік складним, інколи, навіть, драматичним, і для самих дітей, і для оточуючих. Симптоми, зазначені вище, є результатом недоліків педагогічного впливу. Незаперечним є висновок І.Д.Беха про те, що «незалежно від вікового періоду, в якому дитина переживає кризу, її конкретні особливості перебігу залежать від того, у якому виховному середовищі вона перебуває» [1: 41].

Однозначної відповіді на питання про те, як вгамувати неспокій й тривогу в душах сучасних підлітків, на жаль, немає. Тим більше, робота педагога ускладнюється, коли дитина, долаючи кризу, не реагує на логічні висновки або аргументувальні дії дорослої людини. В такому разі слід звернутися до емоційної сфери вихованця: до його емоцій, почуттів, переживань, настрою. Л.С. Рубінштейн наголошував: емоції мають здатність «настроювання» індивіда для відповідної дії або протидії. А виховання буде ефективним лише за умови його «заломлення через психічні стани суб'єкту, через лад думок й почуттів, які склалися у нього» [6: 226]. Самі по собі знання не роблять підлітків здатними до високоморальних вчинків. Нерідко діти підліткового віку лише на словах усвідомлюють небезпечність аморальної поведінки й той збиток, який вона наносить оточуючим. М.Г.Яновська відмічає, що справжнє занепокоєння викликає той факт, що відносно високий рівень інтелектуального розвитку багатьох підлітків у сукупності зі «знанням, яке не було

пережите», часто супроводжується емоційною безграмотністю, «анемією» почуттів. «Це веде до інтелектуального самовиправдовування власних аморальних вчинків, внутрішнього відторгнення від себе тієї інформації, яка, як кисень, необхідна для духовного «виживання» саме цієї особистості» [7: 36].

Отже, перед педагогом, який прагне знайти, підтримати, розвинути людину в людині і закласти в підліткові механізми самореалізації, саморозвитку, самовиховання, культурно-моральної саморегуляції поведінки, постає складне завдання пошуку інструментів виховних впливів, здатних викликати відповідні почуття й перетворити здатність до моральної поведінки у вищу форму моральної активності й стійкості особистості. На питання «Який метод впливу на моральність підлітка є на вашу думку найефективнішим?» учителі 6-11 класів (всього 43 особи) відповіли так:

- Вимога (пряма й непряма)	20	-	47%
- Заохочення	14	-	33%
- Колективна думка	5	-	11%
- Покарання	4	-	9%

Як вважає Вознюк Н.М., дієвість виховного переконуючого впливу визначається силою самого впливу, яка визначається авторитетом дорослого; знанням та врахуванням психологічного складу вихованця (потреби, інтереси, установки, та ін.), відповідністю інтелектуально-емоційного стану педагога і підлітка в момент їх взаємовідносин. «Зв'язуючою ланкою в цьому разі є наполегливість і щирість переконуючого. Його емоційний стан постійно передається переконуваному» [3: 151].

Відомо, що причину несприйняття вихованцями слів учителя слід шукати в останньому. Якщо підлітки поважають педагога, цінують його особистісні й професійні якості, бачать в його особі партнера, вони, виявляючи емоційну відкритість, вважають за важливе і потрібне кожне слово учителя. Відрив слова вчителя від емоції, – пише М.Г. Яновська, – веде до словесного формалізму у вихованні, до протидії з боку підлітків. «Вплив, який зачіпає, хвилює, приголомшує і надихає, є найскладнішою динамічною системою слів, образів й емоцій» [7: 39].

Досліджуючи проблему виховання кризових підлітків, ми дійшли висновку, що головне для них – небайдужість дорослих, впевненість у тому, що їх сприймають серйозно, прихильно слухають і люблять. Дорослому, який прагне взаєморозуміння з вихованцем, слід пам'ятати наступні рекомендації:

- Коли підліток говорить, дивіться йому в очі.
- Коли ви слухаєте дитину-підлітка, відкладіть всі справи.
- Прислухайтесь до почуттів.
- Стежте за мовою тіла.
- Не перебивайте.
- Повторюйте та перепитуйте.
- Виявляйте розуміння.
- Просіть дозволити вам висловити своє бачення ситуації [8: 88-89].

У контексті визначеної проблеми робимо висновок: виховання підлітка у нестабільні, критичні періоди його розвитку повинно розгортатися на тлі *розуміння* емоційного стану дитини й ситуації, в якій вона опинилася; *прийняття* вихованця й *визнання* за ним права на власне самостійне рішення. Ефективність впливу дорослого на підлітка в ситуації кризи будується на тонких, інтимних взаєминах учасників діалогу. Саме на таких позиціях ґрунтується *метод педагогічного умовляння*, запропонований І.Д. Бехом. За ствердженням вченого, як парадигмальна схема, цей метод «є емоційно-когнітивним способом управління процесом виховання» [1: 43].

Автор концепції морального зростання особистості акцентує увагу на алгоритмі формування і розвитку образу «Я» підростаючої людини як регулятора її моральної поведінки. І.Д. Бех підкреслює: тільки у процесі «виховуючих взаємодій» будується внутрішня сутність самосвідомості, її морально-духовний склад, з яким людина іде життєвим

шляхом. Відмітимо, що застосування педагогом методу педагогічного умовляння вимагає детального опрацювання:

- особливостей зустрічі вихователя з підлітком й задавання вихованцю особистісно розвивальної перспективи,
- виявлення специфіки емоційно-аргументувальних педагогічних чинників виклику у дитини особистісної рефлексії,
- пошуку засобів емоційно-змістового поглиблення внутрішньої ситуації вихованця,
- техніки створення емоційної цілісності [1: 45-63].

У своїх попередніх статтях ми обґрунтовували важливість проблеми особливостей першої миті зустрічі педагога з вихованцем й задавання останньому особистісно розвивальної перспективи. Розглянемо специфіку емоційно-аргументувальних виховних чинників виклику особистісної рефлексії підлітка й особливості пошуку засобів емоційно-змістового поглиблення внутрішньої ситуації «обтяжливості усвідомлення вихованцем своїх аморальних вчинків».

Педагог, виходячи з глибокого розуміння ситуації та стану, в якому перебуває дитина, спрямовує комплекс власних емоційних переживань на складний внутрішній процес сприйняття підлітком дій вихователя, які в подальшому стимулюватимуть особистісну рефлексію вихованця. Осмислюючи й усвідомлюючи власні вчинки, дитина починає розуміти сутність взаємодії з іншими людьми. Рефлексія, виступаючи важливим компонентом моральності поведінки, може призвести до «переоцінки цінностей» підлітка [1: 50].

Спілкування вихователя з «важкою» дитиною обов'язково повинно починатися з «Я-висловлювання». Наслідком звинувачень, на кшталт? «Ти помиляєшся...; ти невірно оцінив ситуацію...; ти не повинен був так робити...», може стати суперечка, або відступ, депресія. Для того, щоб повідомити підліткові, яка гама почуттів відбувається у педагога в душі, він повинен говорити від першої особи: «Мені дуже прикро...; Я стурбований...; Я відчуваю біль...; Я не хочу засуджувати тебе, я хочу зрозуміти, спробуй і ти зрозуміти мої почуття...». Важливо, щоб кожна фраза вихователя була тісно пов'язана з позитивними якостями дитини, які їй нещодавно були притаманні і є цінними в її власній системі. В ході інтимного спілкування педагог розкриває дитині дві її розумові системи (морально-позитивну в минулому й морально-негативну в теперішньому). Помисли заздрості, лицемірства, прояви байдужості, користування плодами чужої праці, втрата власного обличчя, агресивна поведінка – все це прояви «потворності розуму», який корелює з помислами аморальності й бездуховності. «Вихованець має усвідомити, що краса його розуму – це чистота його думок» [1: 51]. Така робота призводить до розгортання процесу «обтяжливості усвідомлення [вихованцем] своїх суспільно несхвальних діянь». Неприємне враження, яке справили вони на дитину, стає поштовхом до розгортання у підлітка особистісної рефлексії. Нова сильна емоційна оцінка своїх сьогоднішніх негативних вчинків порівняно з втраченими духовними складовими «образу Я», допомагають вихованцю подивитися на себе по-новому, розпочати кропітку роботу над моральним самовдосконаленням.

Такі самозміни можливі лише за умови перетворення дитини в ініціатора постійних, хоча невеликих спочатку, добрих вчинків. Навіть маленькі добродійні справи відволікають підлітка від негативних устремлінь, дають можливість підвищити самооцінку й відчути себе «потрібним».

Другим кроком педагога є застосування таких виховних засобів як прохання і благання, які також збагачені емоціями, переживаннями. Зміст даних педагогічних впливів ні в якому разі не повинен утворити реакцію обурення. Сутність прохання-умовляння зводиться до звернення вихователя: «Дуже прошу тебе, спробуй зупинитися. Я добре знаю твої сильні сторони. Я вірю, що ти зможеш бути хазяїном ситуації, зможеш себе стримувати». Поступово, ретельно і послідовно, педагог допомагає підліткові засвоїти і почати використовувати «мораль стримування», не добавляти до теперішніх аморальних дій [1: 53].

Потім напрямок прохання-благання дещо змінюється. Тепер педагог, наголошуючи на минулих моральних надбаннях вихованця, благає дати можливість знову побачити його на тому ж рівні. При цьому вихователь доводить до свідомості підлітка, що душевний біль і скорбота, які відчуває педагог, є наслідком поведінкового регресу дитини. Бо тільки вона сама є причиною своєї несхвальної поведінки й негативним прикладом для інших. Далі вихователь розкриває підліткові свій психологічний стан, на який вплинули аморальні дії дитини і їх наслідки. «Це змушує вихованця глибоко зрозуміти душу вихователя і розгорнути не автономну саморефлексію, а у єдності з психологічним станом вихователя. В кінцевому підсумку такий спосіб підвищує ступінь практичної дієвості процесу усвідомлення вихованцем власного «Я» [1: 55].

І, нарешті, наступне своє благання до підлітка педагог виражає як умовляння використати всі можливі ресурси, якомога швидше «компенсувати моральні збитки» і починати рухатися до своєї позитивної самозміни.

Застосовуючи *метод педагогічного умовляння* у роботі з кризовими підлітками, ми спостерігали, як змінюються помисли та поведінка дітей, як день у день відбувається їх моральне вдосконалення. Ми побачили: якщо ціль педагога і мета саморозвитку підлітка мають різні напрямки, вони обов'язково вступають у конфлікт, а тому будь-який вплив буде приречений на поразку. Лише взаємодія, єднання поглядів вихователя і дитини, їх кропітка сумісна робота над собою і оточенням дають позитивний результат. Тільки підхід до вихованця з оптимістичною гіпотезою, знання його психології і вміння вникнути в моральний світ дитини, здатність науково осмислювати та систематизувати педагогічні знахідки, дають можливість педагогові допомогти сформуванню порядну, виховану, відповідальну Людину, яка розуміє, що справжнє щастя не може ґрунтуватися на обмані, аморальній поведінці, чужому горі, для якої нормою життя є чистота думок і творіння Добра.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у детальній розробці техніки створення емоційної цілісності групи підлітків у процесі педагогічного умовляння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Вихованець у вирі олюдження. Науково-методичний посібник. – Рівне: РДГУ, 2008. – 94 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Под редакцией Д.И. Фельдштейна. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 352 с.
3. Вознюк Н.М. Етико-педагогічні основи формування особистості: навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 196 с.
4. Эриксон Э.Г. Детство и общество. – С.-Пб.: ООО «Речь», 2000. – 416 с.
5. Поліщук В.М. Криза 13 років: феноменологія, проблеми: Монографія, – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 187 с.
6. Рубинштейн Л.С. Бытие и сознание. М.: Просвещение, 1957. – 420 с.
7. Яновская М.Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания: кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.
8. Чепмен Г. П'ять мов любові у підлітків / Пер. з англ. А.Маслюх. – Львів: Свічадо, 2005. – 312 с.

УДК 37.03+371.321.8

Л.В. Ілійчук

САМОКОНТРОЛЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається питання самоконтролю як компонента навчально-пізнавальної діяльності особистості, зазначаються методи та прийоми формування самоконтролю, а також умови, які забезпечують успішність організації самоконтролю молодших школярів.